

Drie oorlogen

Maarten van Rossem

Drie oorlogen

Van Eerste Wereldoorlog naar
Tweede Wereldoorlog en
Koude Oorlog

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Deze midprice-editie is eerder verschenen als
Drie oorlogen: Een kleine geschiedenis van de 20e eeuw

Tweëntwintigste druk 2020

Copyright © 2007 Maarten van Rossem

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Paul Pollmann

Omslagbeeld Spaarnestad Photo

Typografie binnenwerk Avant la lettre

Foto auteur Tessa Posthuma de Boer

ISBN 978 90 468 1708 7

NUR 686

www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

| | | |
|---|--------------------------|-----|
| 1 | De Eerste Wereldoorlog | 7 |
| 2 | Adolf Hitler | 53 |
| 3 | De Tweede Wereldoorlog | 71 |
| 4 | De Koude Oorlog | 147 |
| | Epiloog | 311 |
| | Geraadpleegde literatuur | 315 |
| | Bronvermelding | 320 |

De Eerste Wereldoorlog

Inleiding

Op 28 juni 1914 schoot de twintigjarige Bosnisch-Servische terrorist Gavrilo Princip op een straathoek in Sarajevo de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger Franz Ferdinand en diens echtgenote dood. Deze moord leidde enkele weken later tot het begin van de Eerste Wereldoorlog: het fatale openingsdrama van de twintigste eeuw.

Zodra in maart 1914 bekend werd dat Franz Ferdinand eind juni een bezoek aan Bosnië zou brengen, begonnen Princip en enkele kornuiten aan de voorbereiding van de aanslag. De aanleiding voor Franz Ferdinands bezoek aan Bosnië en de dag waarop hij in Sarajevo zou zijn, hadden een aanzienlijk symbolisch gewicht. Franz Ferdinand kwam ter inspectie van legeroefeningen, waarin de Oostenrijkse militairen zich zo realistisch mogelijk voorbereidden op een inval in Servië. De dag van het bezoek aan Sarajevo, zondag 28 juni, was de nationale feestdag van de Serviërs, waarop de ooit zo jammerlijk verloren Slag op het Merelveld werd herdacht.

Omdat het hun ontbrak aan geld en wapens, stelden de samenzweerders zich in verbinding met een illegale Servische organisatie, die in direct contact stond met het al even geheime ultranationalistische gezelschap Eenheid of Dood, ook wel bekend als de Zwarte Hand. De jeugdige terroristen kregen zes bommen, vier revolvers en cyanidecapsules om zelfmoord te plegen als ze in handen van de politie dreigden te vallen. In Belgrado kregen ze schietles en werd hun geleerd hoe de bommen te activeren. Het is van belang te constateren dat de aanslag niet het werk van de Servische regering was. Ook de Zwarte Hand gaf alleen technische ondersteuning. Princip en de zijnen hadden het plan zelf bedacht, en toen op het allerlaatste moment

vanuit Servië werd geprobeerd de aanslag af te blazen, besloten zij zich daar niets van aan te trekken. De samenzweerders waren geen aanhangers van de Groot-Servische gedachte, maar wensten autonomie voor Bosnië.

Op de bewuste zondagochtend stelden de terroristen zich op langs de van tevoren bekendgemaakte route door de stad die Franz Ferdinand en zijn gevolg zouden volgen. De veiligheid van het hoge gezelschap was volstrekt onvoldoende geregeld. Er waren veel te weinig militairen opgetrommeld om de route ook maar enigszins te kunnen controleren. Zo slaagde een van de terroristen erin een bom naar de auto van Franz Ferdinand te gooien, nadat hij eerst aan een politieagent had gevraagd in welke auto de troonopvolger eigenlijk zat. De bom kwam terecht op de dichtgevouwen linnen kap achter aan de auto, viel op straat en ontplofte vervolgens onder de volgende auto. Daarbij vielen tal van gewonden. De bomgooier werd door de politie ingerekend omdat de cyanidecapsule niet werkte.

Na een kort oponthoud begaf de stoet zich, nu in wat hoger tempo, naar het stadhuis van Sarajevo. Daar werd overlegd of het programma afgebroken moest worden of in aangepaste vorm voortgezet. Franz Ferdinand besloot tot het laatste en wilde bovendien een bezoek brengen aan het ziekenhuis, waar degenen waren opgenomen die bij de bomontploffing gewond waren geraakt. Dat betekende dat men in dezelfde open auto's, gedeeltelijk langs dezelfde route weer terug zou rijden. Gezien de hele situatie van die ochtend was dit een besluit van verbazingwekkende lichtzinnigheid.

In de verwarring vergat men de chauffeur van de eerste auto van de stoet op de hoogte te brengen van de routewijziging. Die volgde dus na het vertrek van het stadhuis de oude route en draaide de Franz Jozefstrasse in. De tweede en derde auto volgden gedwee. Pas op dat moment riep de chef van de veiligheidsdienst dat ze verkeerd reden. Het gevolg was dat de auto met Franz Ferdinand en zijn echtgenote voor enkele seconden tot stilstand kwam op de hoek van de Franz Jozefstrasse, voor de delicatessenzaak van Moritz Schiller. Daar stond Princip te wachten, die er natuurlijk van uitging dat de oude route zou worden gereden. Tot zijn stomme verwondering kreeg hij nu Franz Ferdinand als op een presenteerblaadje aangeboden. Hij aarzelde niet, sprong op de treeplank van de auto en schoot tweemaal. De echtgenote van Franz Ferdinand was direct

dood, de troonopvolger leefde nog een half uur. De jeugdige moordenaar werd direct overmeesterd en in oktober 1914 veroordeeld tot twintig jaar dwangarbeid, een verrassend lichte straf. Toch zou Princip, als zoveel leeftijdgenoten, de Eerste Wereldoorlog niet overleven. Hij stierf op 28 april 1918 aan tuberculose in een gevangenis in de buurt van Theresienstadt.

Princip vermoordde niet alleen Franz Ferdinand en diens vrouw, hij loste ook, zij het veertien jaar te laat, het startschot voor de twintigste eeuw. Hoe de twintigste eeuw zou zijn verlopen als men ten stadhuize van Sarajevo het toch vrij voor de hand liggende besluit had genomen het bezoek af te breken, of als men de chauffeur van de eerste auto zou hebben ingelicht over de routewijziging, of als Princip, die de moed eigenlijk al had opgegeven, wat eerder naar huis zou zijn gegaan, zullen we nooit weten. De meeste historici zien in Princip's aanslag niet meer dan een aanleiding en zijn van mening dat een groot Europees conflict vroeg of laat toch wel zou zijn uitgebroken. Het is een voor de hand liggende redenering, die het gevolg is van het algemeen aanvaarde, maar daarom nog niet noodzakelijkerwijze juiste idee dat grote gevolgen ook grote oorzaken moeten hebben.

De Eerste Wereldoorlog is door de Duitse historicus Golo Mann terecht beschreven als *Die Mutterkatastrophe*. Een groot deel van de politieke geschiedenis van de twintigste eeuw kan herleid worden tot de volkomen onverwachte en desastreuze gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens het conflict sneuvelden ruim acht miljoen soldaten, raakten zeven miljoen soldaten blijvend invalide en werden vijftien miljoen soldaten min of meer ernstig gewond. Daarnaast kwamen dan nog eens miljoenen burgers om het leven door ondervoeding en andere calamiteiten. De oorlog veroorzaakte een langdurige en ingrijpende destabilisering van de politieke, economische en strategische verhoudingen in Europa.

Het tsaristische regime in Rusland kon de organisatorische inspanningen van de oorlog niet aan en werd in 1917 weggevaagd door een revolutie. Zonder de Eerste Wereldoorlog zou die revolutie zeker niet hebben plaatsgevonden en zou Lenins communisme, met zijn heilloze combinatie van utopisme en gewelddadigheid, nooit méér zijn geworden dan de ideologie van wat marginale oproerkraaiers. Oostenrijk-Hongarije viel aan het eind van de oorlog uiteen in een reeks van instabiele kleine staten.

Duitsland verloor de oorlog en voelde zich ernstig vernederd door het in Versailles getekende vredesverdrag. Vrijwel de hele Duitse politieke elite was van mening dat die vernedering ongedaan moest worden gemaakt. Italië had met weinig succes gevochten aan de kant van de overwinnaars en voelde zich tekortgedaan door het vredesverdrag, omdat het slechts een deel van zijn territoriale claims gerealiseerd zag.

Engeland en Frankrijk hadden gewonnen, maar waren door de oorlog veel ernstiger aangeslagen dan iemand zich in 1919 realiseerde. De Eerste Wereldoorlog veroorzaakte een aanzienlijke versnelling van het langdurige, relatieve machtsverval van deze beide naties. Alleen de Verenigde Staten profiteerden van de oorlog. Hun toch al aanzienlijke economische voorsprong nam nog verder toe.

Het Italiaans fascisme en zijn radicale variant, het Duitse nationaal-socialisme, zouden zonder de Eerste Wereldoorlog het levenslicht zeker niet aanschouwd hebben. Oorlogsveteranen, aan het front gewend geraakt aan geweld en de goedkoopte van het leven, speelden in beide bewegingen een prominente rol. Zonder de dreiging van een revolutie naar het Russische voorbeeld zou het het fascisme en nationaal-socialisme bovendien ontbroken hebben aan een aanzienlijk deel van hun politieke spankracht.

Ook in economisch opzicht waren de effecten van de oorlog rampzalig. Het soepel functionerende internationale financieel-economische systeem van voor de oorlog, met Londen als schakelcentrum, bleek na de oorlog onherstelbaar beschadigd. Hoewel het zeker niet zo is dat de economische crisis die in het najaar van 1929 begon geheel op het conto van de Eerste Wereldoorlog kan worden geschreven, waren de snelheid waarmee de crisis zich verspreidde en de ernst van de crisis ongetwijfeld het gevolg van de economische destabilisering die de oorlog had veroorzaakt.

Het meest ingrijpende gevolg van de economische crisis was het politieke succes van de nationaal-socialisten in Duitsland. Dat voerde immers direct naar de Tweede Wereldoorlog. Het nieuwe regime in Duitsland mobiliseerde alle ressentimenten en ambities van de natie om Duitsland definitief tot de hegemoniale natie in Europa te maken. We kunnen zo zonder meer stellen dat de oorzaken van de Tweede Wereldoorlog grotendeels samenvallen met de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Via deze redenering valt ook de verbinding te leggen tussen de Eerste Wereldoorlog en de Koude Oorlog. Dat laatste conflict was immers het gevolg

van de militair-politieke situatie die de Tweede Wereldoorlog had veroorzaakt.

De verpletterende nederlaag van Duitsland en de definitieve verzwakking van Frankrijk en Engeland deden in Europa een machtsvacuüm ontstaan dat, min of meer onvermijdelijk, werd gevuld door de grote overwinnaars van de oorlog, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. De ideologische en strategische onenigheid van deze beide militaire reuzen over de toekomst van het geruïneerde Europa veroorzaakte de Koude Oorlog, een confrontatie die al snel een wereldwijd karakter kreeg. Veertig jaar na het begin van de Koude Oorlog werd plotseling in razend tempo duidelijk dat het disfunctionele economische systeem van de Sovjet-Unie niet langer in staat was de inspanningen van een supermogendheid te dragen. Eind 1989 was duidelijk dat de Koude Oorlog voorbij was en twee jaar later, in december 1991, werd de rode vlag boven het Kremlin gestreken. Daarmee kwam er een einde aan het laatste grote wanproduct van de Eerste Wereldoorlog.

Voorspel

Zouden Principis schoten zijn gevallen in een vredig Europa, waar de naties zich op geen enkele wijze bedreigd voelden en tevreden waren met hun historisch lot, dan had niemand in 1914 terug hoeven komen van zomervakantie. Dat was echter niet het geval. Het Europese statensysteem, geordend in twee grote allianties, werd al jaren geteisterd door angsten en ambities, die zich ten slotte ontladden in de Eerste Wereldoorlog. Het multinationale keizerrijk Oostenrijk-Hongarije voelde zich bedreigd door de ontevredenheid van de naties die het omvatte en wel in het bijzonder door de agitatie van de Zuid-Slaven in zijn Balkanprovincie. Rusland had ambities op de Balkan, maar had bij de verwezenlijking daarvan al verschillende malen de pin op de neus gekregen. Engeland en Frankrijk maakten zich zorgen over de groeiende economische en militaire macht van Duitsland.

De meest ontevreden en ambitieuze natie was Duitsland, waar de politieke en militaire elite van mening waren dat de natie, ingeklemd als zij was tussen de beide grote mogendheden Frankrijk en Rusland, niet in

staat was haar ware mogelijkheden te ontplooiën. Duitsland was, net als Italië, een nieuwkomer in het Europese statensysteem. Het economisch zwakke en chaotische Italië was niet in staat de verhoudingen binnen dat systeem te veranderen. Hoe anders lag dat voor het economisch uiterst dynamische Duitsland. Dat had in toenemende mate het vermogen het Europese statensysteem fundamenteel te verstoren. Hier ligt ongetwijfeld de diepste oorzaak van de Eerste Wereldoorlog: bij het onvermogen op den duur voor Duitsland een positie te vinden waar het nieuwe keizerrijk tevreden mee was en waarbij de oudere grote mogendheden zich niet bedreigd voelden door de nieuwkomer.

In de eerste twintig jaar na de stichting van het verenigde Duitsland in 1871 was dit probleem nog niet zo prominent. De constructeur en eerste kanselier van het keizerrijk, Otto von Bismarck, voerde een behoudende buitenlandse politiek, gericht op de consolidatie van de positie van de nieuwe natie in Europa. Zijn beleid was erop gericht de vorming van een grote Europese coalitie, die het voortbestaan van zijn schepping zou kunnen bedreigen, te verhinderen. Daartoe moest hij Frankrijk geïsoleerd houden en sloot hij allianties met Oostenrijk-Hongarije en Italië.

Het lastigste probleem voor zijn buitenlandse politiek was Rusland. Oostenrijk-Hongarije en Rusland hadden sterk conflicterende belangen op de Balkan en konden niet, zo was gebleken, bijeengehouden worden in een alliantie. Bovendien was een toenadering tussen Frankrijk en Rusland, juist gezien de positie van het sterke, nieuwe Duitsland, wel zeer voor de hand liggend. Toch slaagde Bismarck erin gedurende enige jaren alle ballen tegelijkertijd in de lucht te houden; hij sloot een verdrag met Rusland dat voorkwam dat Rusland zich verbond met Frankrijk. Het was een kunstige, maar tegelijk ook een gekunstelde constructie, die slechts met geniaal cynisme overeind gehouden kon worden. Alle voortekenen wezen erop dat Frankrijk en Rusland op termijn niet uit elkaar gehouden zouden kunnen worden.

In 1890 werd de bejaarde Bismarck door de jonge keizer Wilhelm II heengezonden. Het verdrag met Rusland werd niet verlengd. Duitsland deed er beter aan, zo meende de nieuwe politieke leiding, zich te concentreren op de alliantie met Oostenrijk-Hongarije en Italië en zou op den duur moeten streven naar een akkoord met Engeland. Dat laatste was voor de hand liggend omdat Engeland in de koloniale sfeer voortdurend

conflicten met Frankrijk en Rusland had. Frankrijk en Rusland deden wat verwacht werd: ze sloten eind 1893 een militaire alliantie. De diplomatieke koerswijziging van Duitsland zou verstrekkende gevolgen hebben voor de hele machtsconstellatie in Europa.

Het Duitse besluit het verdrag met Rusland niet te verlengen was gebaseerd op de overweging dat een oorlog met Rusland op den duur zowel onvermijdelijk als noodzakelijk was, omdat Rusland op termijn potentieel sterker was dan Duitsland. Voordat het zover was, moest Duitsland beslissend met Rusland afrekenen. Over Frankrijk maakten de Duitsers zich minder zorgen. Zou er eenmaal met Rusland zijn afgerekend, dan zou Frankrijk machtspolitiek gezien tot niet veel meer in staat zijn. Uit deze redenering kan maar één conclusie getrokken worden: Duitsland streefde naar continentale hegemonie in Europa. Het ligt voor de hand dit beleid te karakteriseren als uiterst offensief. De Duitsers zelf zagen het niet zo. Hun analyse van de veranderende machtsverhoudingen in Europa leerde hun dat continuering van Bismarcks behoudende politiek gezien de toenemende kracht van Rusland wel zou moeten leiden tot relatief machtsverval van Duitsland. Consolidatie in bismarckiaanse zin was daarom geen werkelijke consolidatie, alleen de Europese hegemonie kon de Duitse positie ook voor de verre toekomst veiligstellen.

Zo hadden de Duitsers zich naar een enigszins paradoxale keuze toe geredeneerd: de keuze namelijk tussen machtsverval en continentale hegemonie. Anders gesteld: uit defensieve overwegingen was de hegemonie in Europa de minimumeis van de Duitse machtspolitiek. Alleen die hegemonale positie zou Duitsland ook in staat stellen mee te komen met de echte wereldmogendheden van de toekomst, Engeland en de Verenigde Staten. Duitsland als louter Europese grote mogendheid, ingeklemd tussen Frankrijk en Rusland, zou niet in staat zijn zich tot *Weltmacht* te ontwikkelen. De Duitse politieke elite meende dat het nieuwe keizerrijk het volste recht had op een positie evenwaardig aan die van Engeland, op dat moment, zolang de VS zich machtspolitiek koest hielden, zonder twijfel de enige echte *Weltmacht*. Dat betekende dat ook Duitsland recht had op een mooi imperium buiten Europa.

De tragedie van Duitsland was en bleef ondertussen dat het eigenlijk te laat op het Europese toneel was verschenen om snel en moeiteloos door te stoten naar de status van wereldmogendheid. Een dergelijke Duitse

machtstoename zou onvermijdelijk resulteren in een ingrijpend machtsverval van de oudere Europese grote mogendheden. Het was niet erg waarschijnlijk dat die dat machtsverval lijdelijk zouden accepteren. Ironisch bij dit alles is dat het uitgangspunt van de Duitse analyse, de noodzakelijke afrekening met Rusland, gebaseerd was op een onjuiste premisse. Het tsaristische Rusland was veel minder sterk dan de Duitsers dachten en leed in de Eerste Wereldoorlog tegen Duitsland een kansloze nederlaag. Toch waren de Duitse angstvoorstellingen van het Russische machtspotentieel zeker niet ongegrond. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Duitsland door Rusland verslagen, omdat de nationaal-socialisten de mogelijkheden van de Sovjet-Unie juist onderschat hadden.

De Russisch-Franse alliantie confronteerde Duitsland met de noodzaak dat het in het geval van een grote Europese oorlog op twee fronten zou moeten vechten. Aanvankelijk gingen de Duitse militairen bij hun plannen uit van een vrij defensieve strategie. Als Rusland zou worden aangevallen, zou ten opzichte van Frankrijk een defensieve houding worden aangenomen. In 1905 besloot de Duitse generale staf tot een geheel andere, zeer offensieve strategie, die naar de bedenker daarvan het *Schlieffen Plan* werd genoemd. Het idee was nu in hoog tempo twee eenfrontsoorlogen te voeren. Uitgangspunt was de reële verwachting dat het Rusland, gegeven zijn omvang en achterlijkheid, minstens zes weken zou kosten om volledig te mobiliseren. In die zes weken zou Frankrijk moeten worden uitgeschakeld door middel van een razendsnel via België uitgevoerd reuzenoffensief. Zodra Frankrijk was verslagen, zou het hele Duitse leger per spoor naar het oosten worden vervoerd en daar dan precies op tijd aankomen voor de confrontatie met het geheel gemobiliseerde Russische leger.

Het Schlieffen Plan was ongetwijfeld een wonderschone exercitie in de klaslokalen van de stafschool, in de werkelijkheid was het echter een plan met levensgevaarlijke implicaties. Zodra Rusland zou mobiliseren, wat ook de reden van die mobilisatie zou zijn, moest Duitsland zijn massale aanval op Frankrijk in gang zetten. Elke vertraging kon de succesvolle uitvoering van het plan torpederen. Schending van de neutraliteit van België was noodzakelijk om het enorme offensief de noodzakelijke ruimte te geven. De Belgische neutraliteit was echter gegarandeerd door Engeland.

Het Schlieffen Plan was zodoende een dwingende invitatie aan Engeland tot deelname aan het eventuele conflict.

Hoe knap het plan militair-technisch ook in elkaar stak, bij de uiteindelijke uitvoering bleek dat er onvoldoende was geanticipeerd op de logistieke problemen die het meebracht. Tijdens de Duitse aanval op Frankrijk in 1914 kampte het Duitse leger met voortdurende vertragingen en tekorten. Toen het ten slotte aan de Marne stond, had het zich al zo moeten inspannen, dat de scherpste eraf was. Het Schlieffen Plan was een plan zonder foutmarge. Als het ook maar even tegenzat, kon de hele onderneming mislukken. Veel erger nog dan deze technische tekortkomingen was dat het plan geen enkele rekening hield met de politieke en diplomatieke context waarin een eventuele beslissing tot oorlogvoering zou moeten worden genomen. Gefaseerde escalatie van de vijandelijkheden werd door het plan bij voorbaat onmogelijk gemaakt. Het dwong tot een onmiddellijke acceleratie van vrede naar totale oorlog. Het Schlieffen Plan was ook het enige plan dat de Duitsers hadden in geval van een Europese oorlog; er waren geen andere opties. Het tekent de verhouding tussen de politieke en militaire beleidsmakers in Duitsland dat de politieke leiding nooit geprotesteerd heeft tegen deze eendimensionale plannenmakerij. Duitsland had alles op één kaart gezet. Het is ook kenmerkend voor het Duitse denken over de machtsconstellatie in Europa dat het Schlieffen Plan Duitsland in een enkel seizoen van oorlogvoering strategische superioriteit in Europa zou brengen. Wederom werd, vanuit een positie die de Duitsers zelf als defensief beschouwden, extreem offensief gedacht.

Aan het eind van de jaren negentig besloten de Duitsers een enorme vloot te bouwen. Zij dachten daarmee verschillende begerenswaardige doelen te kunnen nastreven. De vloot zou, eenmaal voltooid, het imperium kunnen beschermen dat Duitsland nog hoopte te verwerven. Zonder flinke koloniën was een grote mogendheid in die jaren eigenlijk geen echte grote mogendheid. Terwijl de vloot in aanbouw was, kon hij dienen als hefboom in onderhandelingen met Engeland, dat zich, als de belangrijkste zeemogendheid ter wereld, vanzelfsprekend bedreigd voelde door het Duitse bouwprogramma. Duitsland zou zich kunnen beperken in zijn ambities ter zee als Engeland bereid was Duitsland in een formele alliantie als gelijkwaardig te erkennen. Er zijn bij diverse gelegenheden besprekingen gevoerd tussen de Engelsen en de Duitsers, maar die hebben nooit tot

resultaat geleid. De Duitsers wensten steeds, als voorwaarde voor een overeenkomst, een Engelse verklaring van neutraliteit ten aanzien van een eventueel militair conflict in Europa. De Engelsen voelden niets voor een formele alliantie en nog veel minder voor zo'n neutraliteitsverklaring. Een dergelijke verklaring zou immers een immense versterking zijn geweest voor de Duitse machtspositie in Europa.

De Duitse vlootbouw ging vergezeld van een onaangename, agressieve retoriek over de Duitse ambities, die de andere mogendheden het ergste deed vermoeden. Eigenlijk werd de toon van de hele Duitse buitenlandse politiek gezet door een militair getint machismo, zodat in elke crisis de eer van de keizer en het vaderland in het geding was. Er is terecht op gewezen dat het lawaai uit Berlijn niet meer was dan dat: lawaai. De ketelmuziek van de would-be-Weltnacht begeleidde een nogal carnavalesk optreden op het wereldtoneel. De concrete resultaten van de Duitse buitenlandse politiek waren ondertussen miniem of contraproductief. Dat neemt niet weg dat het aanhoudende tromgeroffel uit Berlijn een uitgesproken negatieve invloed had op de andere Europese naties.

Engeland mocht dan niets voelen voor een formele alliantie met een van de Europese grote mogendheden, het was toch zoveel minder superieur dan in de negentiende eeuw dat het enige hulp bij de bescherming van het immense imperium goed kon gebruiken. In 1902 sloot Engeland een verdrag met Japan ter beperking van de Russische ambities in het Verre Oosten. Twee jaar later kwam het tot een overeenstemming met Frankrijk over de wederzijdse invloedssferen in Noord-Afrika. Frankrijk erkende de Engelse dominantie in Egypte en Frankrijk mocht van Engeland zijn gang gaan in Marokko. Deze overeenkomst was aanvankelijk inderdaad niet meer dan een overeenstemming over koloniale kwesties. Zij zou echter in de volgende jaren, onder druk van de omstandigheden, langzaam uitgroeien tot een echte, zij het nog steeds geen formele alliantie.

De eerste gebeurtenis die de Engelsen aan het denken zette, was de vernederende nederlaag die Rusland leed in een oorlog tegen Japan in 1904 en 1905. Als Rusland zo zwak was, dan was ook de Russisch-Franse alliantie veel minder sterk dan de Engelsen gedacht hadden. Dat betekende dat Duitsland naar verhouding sterker was dan vermoed en misschien wel in staat was Frankrijk en Rusland beide te verslaan. Zo'n calamiteit zou de Duitsers en hun vloot aan de kust van het Kanaal brengen en dat was een

schrikbeeld voor de Engelsen. Hoe beperkt de Entente Cordiale – zoals de Engels-Franse overeenstemming van 1904 werd genoemd – aanvankelijk ook geweest moge zijn, zij werd door de Duitsers natuurlijk toch gezien als een bedreigende ontwikkeling. Zij hebben daarom na 1904 bij herhaling geprobeerd de Entente-mogendheden uiteen te drijven met weinig doordachte crisisdiplomatie.

Het resultaat van dit Duitse optreden was dat de Entente juist veel hechter werd en dat de Engelsen en Fransen besprekingen begonnen over militaire samenwerking. Tot ontzetting van de Duitsers werd de Entente Cordiale zelfs uitgebreid; in 1907 werd zij een Triple Entente, doordat de Engelsen en Russen besloten hun koloniale conflicten bij te leggen. Terwijl de Duitsers vanaf de jaren negentig verwacht hadden dat Engeland zich wel in hun armen zou moeten storten vanwege de koloniale conflicten met Frankrijk en Rusland, was nu precies het tegendeel gebeurd. Deze ontwikkeling maakte duidelijk dat de betekenis van koloniale conflicten altijd nogal overschat was en dat de Europese machtspolitiek voor de betrokken naties van veel vitaler belang was.

De positie van Duitsland leek zo, in de jaren voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog, minder sterk dan zij tien tot vijftien jaar eerder was geweest. De vlootbouw, waarvan zoveel was verwacht, was de facto een mislukking geworden door de samenwerking van de Engelse en Franse marine. De Engelse marine zou zich concentreren op de Noordzee en het Kanaal en de Franse marine op de Middellandse Zee. Zo was de gevechtskracht van de Engelse marine, daar waar het er voor de Duitsers toe deed, plotseling aanzienlijk groter geworden. Bovendien namen de Engelsen een technische voorsprong in de competitieve vlootbouw door de constructie van een uiterst geavanceerd slagschip: de *Dreadnought*. Het Duitse alliantiesysteem maakte ook geen kerngezonde indruk. Italië stelde niet veel voor als grote mogendheid, als het dat überhaupt al was, en was slechts beperkte verplichtingen aangegaan. De dubbelmonarchie maakte een steeds rafeliger indruk door de aanhoudende ontevredenheid van de Serviërs, Bosniërs, Kroaten en Slovenen in haar Balkanprovincies.

De Balkan bevond zich in de laatste zes jaar voor de Eerste Wereldoorlog in een toestand van aanhoudende instabiliteit. Alle naties daar probeerden maximaal te profiteren van de desintegratie van het Ottomaanse Rijk. De toch al gevaarlijke situatie op de Balkan werd nog gecompliceer-

der door de aanhoudende competitie tussen Rusland en Oostenrijk-Hongarije op het schiereiland. De dubbelmonarchie probeerde haar positie te versterken ten opzichte van de ontevreden Zuid-Slaven en Servië, dat de Zuid-Slavische ambities steunde. Rusland steunde de stamverwanten Serven en was bovendien uit op een sterkere positie aan de Dardanelen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren Rusland en Oostenrijk-Hongarije beide van mening dat ze op de Balkan niet aan hun trekken waren gekomen.

Duitsland voelde zich in de jaren voor 1914 omsingeld. Niet alleen door de al twintig jaar bestaande alliantie tussen Rusland en Frankrijk, maar vooral ook door de steeds imposantere Triple Entente die daar sinds 1904 omheen was gebouwd. Als Rusland alleen maar sterker kon worden – die obsessie koesterden de Duitsers met liefde – en Engeland steeds meer betrokken raakte bij de continentale machtsverhoudingen, kon de positie van Duitsland alleen maar zwakker worden. De conclusie was onontkoombaar: liever vroeg dan laat moest de omsingeling doorbroken worden en moest Duitsland zich bevrijden uit de Europese dwangbuis. De Duitse angsten en frustraties waren aanzienlijk minder hecht gefundeerd in de werkelijkheid dan zij zelf dachten vanwege hun obsessie met de diplomatieke en militaire ontwikkelingen.

Wenden we de blik even af van de alliantieperikelen en naar de economische en demografische feiten, dan wordt onmiddellijk duidelijk dat Duitsland in verhouding tot de andere Europese grote mogendheden niet zwakker maar juist sterker werd. In de periode 1890-1914 groeide de Duitse bevolking van 49 naar 66 miljoen zielen. Kortom: zeventien miljoen Duitsers extra! In dezelfde periode kwamen er maar één miljoen Fransen bij. Het Duitse deel van de wereldproductie van industriële goederen bedroeg in 1914 14,8 procent, dat van Engeland 13,6 procent en van Frankrijk 6,1 procent. De Duitse industriële productie was dus ruim tweemaal zo groot als de Franse en groeide bovendien veel sneller.

In vergelijking met de situatie van vier decennia eerder waren alle Europese grote mogendheden, met uitzondering misschien van Rusland, er in relatieve zin flink op achteruitgegaan. Vooral het relatieve machtsverlies van Engeland, de enige echte wereldmacht, was aanzienlijk. Nog in 1880 nam de eerste industriële natie 23 procent van de wereldproductie voor haar rekening. Rusland was krachtig en zwak tegelijkertijd. Het was

de vierde industriële mogendheid in de wereld, maar het staatsapparaat was gebrekkig en de infrastructuur volstrekt onvoldoende voor een natie die bezig was zich economisch snel te ontwikkelen. Alleen Duitsland had zijn positie in alle denkbare opzichten immens weten te verbeteren. Niet alleen had Duitsland Engeland industrieel ingehaald, de Duitse industrie was ook veel moderner dan de Engelse en maakte veel systematischer gebruik van wetenschappelijk onderzoek.

Welbeschouwd functioneerde vrijwel alles in Duitsland veel beter dan elders. Het Duitse onderwijssysteem was van het laagste tot het hoogste niveau het beste ter wereld en de Duitse bureaucratie was, zoals bekend, efficiënter dan enige andere. Ongelukkig genoeg voor de rest van Europa hadden de Duitsers ook het beste leger ter wereld. Of het nu de kwaliteit van de wapens betrof of die van de onderofficieren, het Duitse leger excelleerde in alle opzichten. Hoe opmerkelijk de Duitse successen ook waren, er was één natie die zich sinds de late negentiende eeuw nog veel explosiever had ontwikkeld: de Verenigde Staten. Het Amerikaanse bruto nationaal product was meer dan driemaal zo groot als het Duitse! De Amerikaanse economie produceerde meer dan Engeland, Frankrijk en Duitsland samen. Daarbij was de Amerikaanse industrie technologisch nog weer aanzienlijk geavanceerder dan de Duitse. De Verenigde Staten waren echter ver verwijderd van Europa (toen veel verder dan nu) en gaven minder dan één procent van hun bnp uit aan bewapening, waardoor zij vanuit Europees perspectief als machtsfactor verwaarloosbaar leken.

In geen enkele analyse van de gebeurtenissen die tot de Eerste Wereldoorlog hebben geleid, ontbreekt de scherpzinnige observatie dat de Duitsers in 1914 beter helemaal geen oorlog hadden kunnen voeren. Hadden zij ijverig doorgewerkt en rustig afgewacht, dan had hun economische succes op afzienbare termijn vanzelf een vredige Duitse hegemonie over Europa bewerkstelligd. Ongetwijfeld is die observatie volkomen juist; de positie van het huidige Duitsland, na twee verloren wereldoorlogen, is een krachtig argument voor deze redenering. Erg relevant is deze juiste observatie echter niet. De politieke en de militaire elite van het wilhelminische Duitsland dachten helemaal niet in termen van een vreedzame economische competitie. Zij beschouwden de economie als niet meer dan een nuttig fundament voor de militaire macht van Duitsland. Hun calculaties werden strikt bepaald door militair-strategische overwegingen

en de door hen veronderstelde toekomstige machtsverschuivingen in het Europese alliantiesysteem. Zij wilden van Duitsland een Weltmacht maken naar het voorbeeld van Engeland en daartoe moest het machtsverwicht in Europa grondig veranderd worden. Om dat doel te bereiken was de Duitse leiding bereid een oorlog te riskeren.

De crisis van 1914

Hoe ontstond nu uit de dubbele moord in Sarajevo de Eerste Wereldoorlog? Oostenrijk-Hongarije zag in de succesvolle aanslag een goede gelegenheid het lastige Servië zo hard mogelijk aan te pakken. Dat men in Wenen helemaal niet wist of de Servische regering de aanslag had georganiseerd, was geen punt van discussie. Omdat een harde aanpak van Servië naar alle waarschijnlijkheid Rusland in het spel zou brengen, vroeg de dubbelmonarchie steun en toestemming in Berlijn. Daar was de politieke leiding direct zeer geporteerd voor een zo hard mogelijke aanpak. Dit leek de ideale gelegenheid het gedeukte imago van Oostenrijk-Hongarije als grote mogendheid te repareren. Voor Duitsland was die reparatie van essentieel belang. Hoe sterker de positie van Duitslands enige echte bondgenoot, hoe sterker de positie van Duitsland zelf. In feite moedigden de Duitsers de dubbelmonarchie aan een oorlog met Servië te voeren.

Bethmann-Hollweg, de Duitse kanselier, vermoedde, enthousiast terzijde gestaan door Wilhelm II, dat de Russen de crisis niet op het scherp van de snede zouden willen uitvechten, omdat zij daarvoor militair nog niet gereed waren. In dat geval zouden Duitsland en Oostenrijk-Hongarije een klinkende overwinning behalen. Zou Rusland wel bereid zijn te vechten, dan was dat Duitsland om het even. De Duitsers dachten dat zij in 1914 een betere kans hadden een continentale oorlog te winnen dan een paar jaar later. Als Duitsland deze crisis vredelievend had willen oplossen, was het ingegaan op de bemiddelingsvoorstellen van Grey, de Engelse minister van Buitenlandse Zaken. Het wees die voorstellen echter gedecideerd van de hand.

Na langdurig getreuzel, dat de Duitsers enorm irriteerde, boden de Oostenrijkers op 23 juli, bijna een maand na de aanslag, in Belgrado een ultimatum aan. Dat ultimatum was de facto een verkapte oorlogsverkla-